

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/40/48-51>

Adil Balyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

ad.ball@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0002-2407-5392>

“Azərbaycan dili” mətnləri kommunikativ səriştə formalaşdırma vasitəsi kimi

Xülasə

Məqalədə müasir “Azərbaycan dili” dərsliklərindəki mətnlər ənənəvi dərsliklərdəki mətnlərlə müqayisə edilir və mətn üzrə işdə şagirdlərdə kommunikativ səriştə formalaşdırmağın imkanları araşdırılır. Bunun üçün, ilk növbədə, mətn, mətnşünaslıq, mətnin şifahi və yazılı formaları, mətnin həcmi, məzmunu, strukturu, kompozisiya və konstruksiyası, mətn seçmənin linqvo-didaktik şərtləri, mətni təşkil edən hissələr, mətn situasiyalarının şagirdlərin maraq dairəsinə uyğunluq və s. kimi anlayışlara aydınlıq gətirilir, mətn üzrə işlərdə reallaşan məzmun standartlarının kommunikativ bacarıqlara təsiri məsələləri təhlil edilir. Göstərilir ki, mətn üzrə işlərin düzgün qurulması şagirdlərin kommunikativ, koqnitiv və estetik bacarıqlarını müsbət mənada təkmilləşdirir, onların ümumi nitq mədəniyyətini formalaşdırır. Əsaslandırılır ki, kommunikativ bacarıqları formalaşdıran mətnin həcm böyüklüyü, informasiya bolluğu deyil, məzmun xətləri üzrə işin, mətnlərdən dil qaydalarına keçidin integrativ əsasda təşkilidir. Ən vacibi də odur ki, müəllim təlim prosesində öncə mətni tam dərk etməli, yarana biləcək problemləri vaxtında aradan qaldırmalıdır.

Açar sözlər: müasir dərslik, mətnin məzmunu və strukturu, mətn seçmə şərtləri, mətnin formaları, mətnin konstruksiyası və kompozisiyası, kommunikativ səriştə

Adil Balyev

Azerbaijan State Pedagogical University

PhD in pedagogical

ad.ball@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0002-2407-5392>

“Azerbaijani Language” Texts as a Means of Forming Communicative Competence

Abstract

The article compares the texts in modern “Azerbaijani language” textbooks with the texts in traditional textbooks and examines the possibilities of forming communicative competence in students in text work. For this, first of all, such concepts as text, textology, oral and written forms of the text, volume, content, structure, composition and construction of the text, linguo-didactic conditions of text selection, parts that make up the text, text situations that are relevant to the interests of students, etc. are clarified, and the issues of the impact of content standards implemented in text work on communicative skills are analyzed. It is shown that the correct construction of text work improves students' communicative, cognitive and aesthetic skills in a positive sense, forms their general speech culture. It is argued that what forms communicative skills is not the volume of the text, the abundance of information, but the organization of work on content lines, the transition from texts to language rules on an integrative basis. The most important thing is that the teacher must first fully understand the text in the teaching process and eliminate any problems that may arise in a timely manner.

Keywords: modern textbook, content and structure of the text, conditions for text selection, forms of the text, construction and composition of the text, communicative competence

Giriş

Müasir Azərbaycan dili təliminin məqsədi “ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir” (2,8). Bunun üçün, ilk növbədə, şəxsiyyətyönümlülüüyü təmin edən bilən təlimi inkişaf mühiti yaradılmalı, təlimin ümumi məzmununu, strategiyasını və qiymətləndirmə meyarlarını özündə daşıya bilən təlim materiallarından istifadə edilməlidir.

Bu gün klassik ənənəvi təlimdən fərqli olaraq “qayda”, “tapşırıq”, “çalışma” anlayışlarından daha çox “mətn” anlayışından istifadə edilir və təlim prosesi bütövlükdə mətnlər üzrə iş prosesində tənzimlənir. Bir sözlə, mətn müasir Azərbaycan dili təlimində əsas, aparıcı didaktik vahiddir, onun mahiyyəti, struktur və məzmunu, qrammatik və kommunikativ tərəfləri haqqında araşdırmalar mühüm aktuallıq kəsb edir.

Ənənəvi “Azərbaycan dili” dərsləklərindən fərqli olaraq müasir dərsləklərin məzmununu təşkil edən didaktik materiallar istifadə ediləcək metodik sistemin tələblərinə, şagirdlərin produktiv və reproduktiv bacarıqlarını stimullaşdırma gücünə, müəyyənlanmış linqvo-didaktik parametrlər əsasında kommunikativ səriştə formalaşdırma potensialına malik olmalı, konkret standartlar reallaşdırılması ilə təlimi nəticə əldə edilməlidir.

Bu araşdırmamızın məqsədi V-IX sinif “Azərbaycan dili” dərsləklərindəki mətnləri nəzəri, metodiki, psixoloji baxımdan təsnif etmək, onların strukturu, məzmunu, funksional-kommunikativ cəhətləri və şagird nitqinə təsiri sferasında təhlillər aparmaqdır. Təbii ki, bu istiqamətdə aparılan tədqiqatın obyektü ümum- təhsil məktəblərinin V-IX siniflərindəki Azərbaycan dili təlimi prosesi, predmeti isə mətnlər üzrə iş prosesində şagirdlərin kommunikativ səriştəsini formalaşdırmanın metodiki sistemidir.

Elmi-metodiki araşdırmalar göstərir ki, dərş prosesinin təşkili, təlim nəticələrinin uğurlu sonuclanması dərşlik üçün əsas didaktik vahid sayılan mətnlərin düzgün seçimindən, təlim mühitinə və şərtlərinə mütənəsib olmasında çox asılıdır. Ona görə ki, müəyyən model və üslublarda olan mətnlər öyrənmə prosesinə ciddi təkan verməklə bərabər, şagirdlərdə həmin model və üslublara adekvat kommunikativ səriştə formalaşdırır, bu formalaşma təkmilləşdikcə onların fərdi qabiliyyət, düşüncə və yanaşma tərzü, peşəkarlığı, özünüifadə forması ortaya çıxır ki, bunlar da özlüyündə şagirdin fərdi müəllif üslubunun yaranmasını stimullaşdırır.

Müasir dərsləklərdəki mətnlər Azərbaycan dilinin dinləmə, anlama, danışma, oxu və yazı vasitəsi olduğunu dərk etdirməklə yanaşı, kommunikativ səriştə formalaşdırma, ümumi nitq mədəniyyətini təkmilləşdirən didaktik vahid rolunda çıxış edir. Mətn və mətndənkənar dil vahidləri əsasında mənimsənildən dil qaydaları isə kommunikativ bacarıqların, ümumi nitq mədəniyyətinin formalaşmasına yardım edir.

Bizim düşüncəmizə görə mətnlər üzrə təlim prosesini təşkil edən müəllim mətn, mətnşünaslıq, mətnin nəzəri-praktik parametrləri, mətn kateqoriyaları və onları təsnifi, mətn seçiminə qoyulan şərtlər, mətnin struktural-funksional, linqvo-didaktik xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlərdən xəbərdar olmalı, mətn üzrə işdə qarşıya çıxacaq suallara cavab vermək iqtidarında olmalıdır. Bütövlükdə, mətn nədir sualına cavab tapmalı, izahlı lüğətlərdə, mətnşünaslıqla əlaqəli elmi yanaşmalarda onun hansı spektrdə izah edildiyini bilməlidir. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə mətnin izahı bu cür təqdim olunur: “Yazılmış və çap edilmiş halda olan hər cür nitq (ədəbi əsər, sənəd və i.a.), bir yazının verilən izahatından fərqli olan əsas hissəsi, əsli” (1,358).

Müəllim ümumtəhsil Azərbaycan dili dərsləklərindəki mətnləri model, üslub, struktur, funksionallıq, kommunikativlik, həcm və ölçü, şagirdlərin yaş və anlam səviyyələrinə uyğunluq kimi cəhətlərinə görə qruplaşdırmağı bacarmalı, bu məsələlərlə bağlı qarşıya çıxacaq problemləri təlim prosesindən qabaq müəyyənləşdirməlidir. Bütün bunları bilmək və bacarmaq üçün müəllim mətn seçiminin nəzəri, metodik, psixoloji, didaktik əsasları ilə bağlı yanaşmalarla imkan daxilində tanış olmalı, mətnşünaslıq, mətn sintaksisi ilə bağlı araşdırmaları təhlil etməli, müəyyən linqvo-didaktik nəticələrə gəlməlidir. Təbii ki, orta məktəb dərsləklərindəki mətnlərin mətnşünaslıq deyilən elm sahəsi ilə birbaşa əlaqəsi mövcud deyil, amma mətn anlayışının tam dərkü üçün onun bəzi elementlərindən xəbərdar olmaq müəllimə öz işini daha səmərəli təşkil etməkdə kömək etmiş olar.

Mətnşünaslıq, daha çox xalqın keçmişi ilə bağlı mətnlərin, yazılı abidələrin, klassiklərimizin əsərlərinin düzgün, dəqiq və elmi oxusu ilə məşğul olan elm sahəsidir. Buna rəğmən biz düşünürük ki, mətnin nəzəri-praktik spektrlərini, onun dilimizin inkişaf tarixi ilə bağlılığını, mətn bərpası deyilən situasiyanı anlamadan müasir mətnlərin də məzmun və strukturunu tam mənada dərk etmək mümkün deyildir.

Mətn yazanın və ya danışanın qavrayışından, yaddaşından süzülüb gələn, məzmun və struktur cəhətdən tam, ayrılmaz bir çıxışdır. O, yazılı nitqin məhsulu sayılsa da, onu şifahi nitqdən ayırmaq, təcrid etmək ümumi işin xeyrinə olmaz. Hər hansı bir mətnin mənimsəmədən sonrakı mərhələdə danışılması məhz ilkin mətnin məzmununa, strukturuna əsaslanır. Dilin linqvistik qanunları, dil vahidlərinin qrammatik sistemi, bütövlükdə, ədəbi dilin normaları yazılı nitqlə bağlı olsa da, şifahi nitqdə də müəyyən linqvistik cəhətlərin gözlənildiyini müşahidə etmək mümkündür. Mətn anlayışı daha çox yazı ilə bağlı olsa da, həmin mətnin oxusu, səhnələşdirilməsi və s. şifahi nitqin təzahür formasıdır.

Ə.Dəmirçizadə düzgün olaraq qeyd edir ki, “Ədəbi dil – nisbi mənada – ümumiləşdirilmiş və normalaşdırılmış bir dildir. Belə ümumiləşmə və normalaşma isə əvvəlcə şifahi yolla aparılır və nəticədə, şifahi ədəbi dil yazıya köçürüldükdə onun üzərində bir az da yazı tələblərinə uyğun əməliyyat aparılır, beləliklə də ədəbi dil yazıda daha da sabitləşir və qanunlaşır” (7, 76). Biz deyərdik ki, hər bir yaradıcı adam fikirlərini beynində şifahi formada qurduqdan sonra onu yazıya köçürür və müəyyən yazı normalarına əməl edir. Deməli, mətn həm də şifahi nitqin forması olmaq haqqını da özündə saxlayır.

Mətnin yazılı və şifahi formaları, tamlığı və əlaqəliliyi, semantik, sintaktik və intonativ bağlılığı, psixolinqvistik xarakteri, mətndəki əsas və köməkçi ideyalar, mətnin məzmununu təşkil edən konstruksiya və kompozisiya, ondakı informasiyaların ümumi istiqaməti, mətni təşkil edən hissələr (cümlə, bənd, abzas, paraqraf, hissə, bölmə və s.), mətn situasiyalarının şagirdin marağına uyğunluğu və s. məsələlər nə qədər aydın, hərtərəfli dərk edilirsə, mətn üzrə iş də bir o qədər səmərəli təşkil olunur, reallaşan təlimi standartlar fonunda şagirdlərin kommunikativ səriştəsi formalaşır.

Dərsliklərdəki mətnlərin təhlili və təsnifatı, dərs müşahidələri, elmi-metodiki mənbələrin şərhini göstərir ki, mətnlər üzrə iş prosesində “şagirdlərin kommunikativ səriştəsi formalaşdırmı?” sualına əsaslı cavab vermək üçün, ilk olaraq, aşağıdakı sualların cavabları dəqiqləşdirilməlidir:

- müasir mətnlər hazırda istifadə olunan metodik sistemin tələblərinə cavab verirmi?
- tərcümə olunaraq dərsliklərə salınmış mətnlər milli dəyərlərimizlə səsləşirmi?
- müasir mətnlər nitq fəaliyyətinin reproduktiv (dinləmə, anlama, danışma, oxu) və produktiv (yazı) növlərinin inkişafı üçün mənbə rolunda çıxış edə bilirmi?
- dərsliklərdəki çalışma mətnləri, tapşırıqlar dil qaydalarının mənimsənilməsini möhkəmləndirməklə yanaşı, kommunikativ bacarıqların formalaşmasına xidmət edirmi?
- birbaşa mətnə dil qaydasına keçid üçün integrativ imkanlar mövcuddurmu?
- mətnlər linqvo-metodoloji seçim meyarlarına və təlim strategiyalarına müvafiqdirmi?
- təqdim olunan mətnlər məzmun standartlarının tam reallaşdırılmasını təlimi şərait yaradırmı?
- Mətnlərin təhsilin səviyyələri və həyatla integrasiyası hansı səviyyədədir?
- Müəllimin əlavə mətnlər tərtib və tətbiq etməsinə metodiki imkan varmı? və s.

Biz bilirik ki, metodika elmində mətn görmə (oxu) və eşitmə (dinləmə) ilə anlayıb tanıma obyektini və nitq istehsalının (danışma, yazı) məhsulu kimi qəbul edilir. Bir termin kimi nitqin və yazının nəticəsi, nitq fəaliyyətinin məhsulun sayılır. O, məzmun və məqsəd vəhdətinə, nisbi tamlıq və ardıcılığa, sintaktik konstruksiya, kompozisiya və məntiqə sahibdir. Təlim məzmununun linqvistik komponentinə aid olan hər bir mətn ana dilinin fonetik, leksik, qrammatik, üslubi cəhətlərini özündə daşımaqla bərabər, həmin dildə peşəkar mədəni ünsiyyətin də formalaşmasını təmin edir. O, öz funksiyalarına (kommunikativ, informasiya, koqnitiv, praqmatik) görə hədəf dilin praktiki mənimsənilməsi üçün əsas təşkil edir.

Nəticə

Dərslıklərdəki mətnlər ildən-ilə təkmilləşsə də, təqdim olunmuş materiallarda bir yeknəsəqlik, üslub ağırlığı və systemsizlik müşahidə olunur. Dil haqqında nəzəri məlumatların çatdırılmasında da bir systemsizlik, qeyri-dəqiqlik və üslub dolaşığı müşahidə olunur.

Mətnlərin ümumi məzmunu şagirdlərin yaş səviyyəsinə, əsasən, uyğun gəlsə də dərslıkdəki mətnlərdə (“...onun adına Konservatorianın nəzdində musiqi məktəbi fəaliyyət göstərir”, eyni zamanda metodiki şərhlərdə (“Aşağı siniflərdə fonetika haqqında əldə edilən biliklər haqqında əldə edilən biliklər yada salınır”) ciddi dil və üslub qüsurlarına, qrammatik normaların pozulmasına rast gəlinir (5).

Dizayn elementlərində, o cümlədən dil qaydaları ilə bağlı çalışma və tapşırıqlarda şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşməsi və nitq inkişafı məsələləri nəzərə alınsa da, bəzi hallarda qrammatik normaların pozulması (məsələn “görməməzliyə”) müşahidə olunur.

Təbii ki, yuxarıda göstərilən bütün suallara dəqiq cavab vermək üçün V-IX sinif “Azərbaycan dili” dərslıkləri məzmun və struktur baxımından əsaslı araşdırılmalı, təhlil edilməli, ümumiləşdirmələr aparılmalı və mətnin həcmcə böyüklüyü, informasiya etibarı ilə bolluğu yox, daha çox şagirdlərdə kommunikatıv səriştə formalaşdırma imkanları diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2011). III cild. Şərq-Qərb.
2. *Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər)*. (2015). ARTRİ.
3. İsmayılov, R., Cəfərova, D. və b. (2012). *Azərbaycan dili – 5. Dərslık*. Altun kitab.
4. İsmayılov, R., Rüstəmov, A. və b. (2013). *Azərbaycan dili – 6. Dərslık*. Altun kitab.
5. İsmayılov, R., Cəfərova, D. və b. (2016). *Azərbaycan dili – 7. Dərslık*. Altun kitab.
6. Bəliyev, H., Bəliyev, A. (2019). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Elm və təhsil.
7. Dəmirçizadə, Ə. (1979). *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*. Maarif.
8. <https://mektebguşesi.az>

Daxil oldu: 16.10.2024

Baxışa göndərildi: 29.10.2024

Təsdiq edildi: 18.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024